

TOPOLOGIE HOLOKAUSTU NA VÝCHODOSLOVENSKOM VIDIEKU

HANA KUBÁTOVÁ

KUBÁTOVÁ, Hana. Topologies of the Holocaust in the East Slovak Countryside. *Historický časopis*, 2021, 69, 4, pp. 601–625, Bratislava.

Placing my investigation into the historically multi-ethnic and multi-religious small towns and villages of the former Šariš-Zemplín County in eastern Slovakia during the Second World War, I examine ideas and policies associated with civilizing the countryside, as voiced and introduced by Hlinka's Slovak People's Party. Building on what is now a growing scholarship on the topographies and topologies of the Holocaust, I reconstruct here how plans and programs to raise living standards in the east of the country, including a policy entitled "caring for the Slovak village," hastened the further exclusion of local Jews from what had been a joint social space and physical place. Doing so, I manifest how the "beautifying" of Slovak villages included "cleansing" these from the Jews, and how the process, while orchestrated from above, had its own local dynamics. More generally, my work makes a case for an integrated social history of the Holocaust in eastern Slovakia, one that shows how the social and economic "uplifting" was intertwined with the robbing and murdering of local Jews.

Keywords: Topologies. Topographies. The Holocaust. Village. Civilization.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2021.69.4.2>

Na konci novembra 1940 odcestoval Alexander Mach, obávaný radikál, hlavný veliteľ Hlinkovej gardy a novovymenovaný minister vnútra, z hlavného mesta Bratislavy na oficiálnu návštevu Šarišsko-zemplínskej župy. Propaganda vojnového štátu využila príležitosť k tomu, aby sa vymedzila voči prvej Československej republike (1918 – 1938), v ktorej sa vraj „*nestatočne rozhodovalo o životných osudoch celých krajov, ktoré im boli neznámou pevninou*“.¹ Podľa tlačového orgánu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSL'S), novín *Slovák*, bola politika Slovenska po marci 1939 konečne blízka malému človeku, čomu mala nasvedčovať skutočnosť, že „*štátni predstavitelia sú v úzkom styku s ľudom. Prichádzajú do jeho prostredia, aby na vlastné oči videli a poznali jeho ži-*

1 Tvárou k východu. In *Slovák*, 5. december 1940, s. 3.

vot a jeho bolesti, ktoré potom rozhodnými opatreniami odstraňujú“. V rovnakej logike potom Slovák tvrdil, že za spomínanou cestou Macha neboli „nijaké politické zámery, ale statočná snaha poznať pomery, v ovzduší ktorých žije ľud na východnom Slovensku. Tento čistý cieľ cesty východným Slovenskom zdôrazňuje to, že sprievod ministra vnútra Macha netvorili nijakí politickí agitátori, ale lekári, kultúrni a sociálni pracovníci“.² Okolnosti Machovej cesty boli v skutočnosti omnoho menej prozaické a cesta Macha na východ, samozrejme, mala výsostne „politické zámery“. K tým môžeme priradiť ministrovu očividnú snahu utíšiť napätú atmosféru v spoločnosti, vyvolanú vnútropolitickou krízou a následným nemeckým zásahom do pomerov v krajine vo forme salzburského diktátu z konca júla 1940, ale tiež Machov tlak na to, aby blížiacie sa sčítanie obyvateľstva dopadlo v tomto mnohonárodnostnom kúte Slovenska podľa predstáv režimu, a teda okrem iného, aby sa gréckokatolíci prihlásili k slovenskej a nie rusínskej národnosti.³

Nech už sa na to pozrieme z národnostnej, konfesionalnej, ale aj socio-ekonomickej stránky, východné Slovensko predstavovalo pre predstaviteľov slovenského štátu výzvu. Spôsob, akým o krokoch Alexandra Macha v Šarišsko-zemplínskej župe na prelome novembra a decembra 1940 informoval denník *Gardista*, tlačový orgán Hlinkovej gardy (HG), nám pritom môže pomôcť odkryť niektoré špecifiká, na ktoré minister, ostatne ako aj celá vláda v tomto regióne narážala. Noviny *Gardista* v jednom zo svojich reportážnych článkov napríklad informovali, že Mach vo svojich príhovoroch na námestiach a improvizovaných tribúnach zaujal „ostré stanovisko najmä voči Židom a vyzdvihol, že otázka židovská práve tu, na východe, kde ľud – vykorisťovaný Židmi – najviac utrpel, bude sa riešiť dôkladne a s dvojnásobnou rýchlosťou. [...] Zdôraznil, že na východné Slovensko prišiel v znamení národného socializmu, ktorý je základom sjednotenia všetkých krajov a všetkých Slovákov bez rozdielu. Najmä tu na východe, kde tak dlho boli Slováci odnárodňovaní, práve pod titulom vie-rovyznania a pomocou kostolov“.⁴ Musíme si uvedomiť, že východné Sloven-

2 Tvárou k východu, ref. 1, s. 3.

3 Pozri napr. Minister Mach na východe štátu. Nedovolíme zneužívať kostoly na odnárodňovanie. In *Gardista*, 30. novembra 1940, s. 1; Iné je náboženstvo a iné je národnosť: Šarišania a Zemplínčania, nezabúdajte, že ste Slováci. In *Slovenská pravda*, 7. december 1940, s. 2. K sčítaniu obyvateľstva a vládny zásahom do procesu pozri predovšetkým TIŠLIAR, Pavol. *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. Bratislava: Slovenský národný archív, 2011. ISBN 978-80-970666-2-8; TIŠLIAR, Pavol. Prípravný proces súpisu domov a bytov a sčítania ľudu na Slovensku v roku 1940. In TIŠLIAR, Pavol. (ed.). *Populačné štúdie Slovenska*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, 2015, zv. 6, s. 33 – 62. ISBN 978-80-971715-7-5.

4 Minister Mach na východe štátu. Nedovolíme zneužívať kostoly na odnárodňovanie, ref. 3,

sko nebolo len etnicky a nábožensky, či aspoň denominačne najrozmanitejšou časťou krajiny, bolo tiež hospodársky najzaostalejším regiónom. Vláda sa síce snažila odvrátiť pozornosť od problémov východu tým, že útočila na Židov ako údajných pôvodcov ožobráčenia miestneho obyvateľstva, no veľké očakávania v to, ako „*nový slovenský parlament postará sa o odčinenie krívd, popáchaných na slovenskom národe*“ niesli riziko sklamania z nenaplnených sľubov.⁵ Pre Šarišsko-zemplínsku župu, so svojim prevažne vidieckym charakterom, geografickým umiestnením a vzdialenosťou od hlavného mesta, ktorá bola ešte umocnená nedostatočným spojením zo západom krajiny navyše platilo, že vláda tu nebola jediným nositeľom autority.⁶ O tú sa často musela deliť s miestnymi politickými, ale tiež spoločenskými elitami, vrátane duchovných.⁷ Ako ale v tomto špecifickom priestore skúmať proces sociálneho vyčleňovania Židov? Do akej miery bol holokaust na východnom Slovensku výsledkom protižidovského ťaženia centrálnej vlády a v akej miere mal vlastnú lokálnu dynamiku a je vôbec možné jedno od druhého oddeliť?

Predložená štúdia je príspevkom k sociálnym dejinám holokaustu v Šarišsko-zemplínskej župe a je inšpirovaná prebiehajúcou odbornou diskusiou k priestorovým rámcami bádania (*spatial thinking*) o protižidovskej politike počas druhej svetovej vojny. Ako v tomto ohľade píše historik Tim Cole a geografa Anne K. Knowles, priestorové bádanie o holokauste umožňuje vedcom zachytiť nielen topografiu miesta, fyzického prostredia v ktorom sa holokaust odohral, ale aj topológiu, vzťahy medzi objektmi, ľuďmi a miestami, čiže to, ako vlastne k holokaustu došlo.⁸ Opierajúc sa o vlastný dlhoročný výskum slovensko-židov-

s. 1. Pozri tiež *Gardista*, 4. decembra 1940, s. 1, bez názvu.

5 Striasť krvižízňivé pijavice! In *Slovenská sloboda*, 18. januára 1939, s. 2.

6 Podľa dochovaných cestovných poriadkov, napríklad cesta Alexandra Macha vlakom z Bratislavy do Prešova trvala približne deväť hodín. Pozri napr. Úradný cestovný poriadok pre železničnú a autobusovú dopravu v Slovenskej republike, platný od 5. 5. 1941. Dostupné na internete: <https://www.vlaky.net/upload/trate/trate/prilohy/000965-GVD-1941-letu.pdf>, <https://www.vlaky.net/upload/trate/trate/prilohy/001011-GVD-1941-letu-Vrutky-Kysak.pdf>, <https://www.vlaky.net/upload/trate/trate/prilohy/001020-GVD-1941-letu.pdf> [cit. 2021-07-10]. Napojenie východu krajiny na železničnú trať sa čiastočne zlepšilo na jeseň 1943, keď došlo k otvoreniu železnice Strážske – Prešov. Pozri tiež *Východ a západ tvoria jednotu*. In *Slovenská sloboda*, 7. septembra 1943, s. 1. Na stavbe železnice sa pritom podieľali tiež miestni Židia. Pozri Štátny archív v Prešove (ďalej ŠA Prešov), fond (ďalej f.) Šarišsko-zemplínska župa – oddelenie prezidiálne, kat. č. 473. Situačné správy za mesiac júl 1941.

7 K úlohe politických elít v župe pozri predovšetkým PEKÁR, Martin – TOKÁROVÁ, Zuzana. Výmeny mestských politických elít na Slovensku po páde medzivojnovnej československej demokracie (Prešov, 1938 – 1944). In *Studia Historica Nitriensia*, 2019, roč. 23, č. 1, s. 144 – 157. ISSN 1338-7219.

8 COLE, Tim – KNOWLES, Anne Kelly. Thinking Spatially about the Holocaust. In ALEKSIUN, Natalia – KUBÁTOVÁ, Hana (eds.). *Places, Spaces and Voids in the Holocaust*. Göt-

ských vzťahov, chápem priestorový prístup ako užitočný nástroj písania integrovaných dejín holokaustu na Slovensku, teda takých, ktoré upriamujú pozornosť nielen na politických, ale tiež spoločenských aktérov, nielen na tých v centre diania, ale aj na tých zdanlivo na okraji udalostí. So snahou o integrovaný prístup súvisí ďalší koncept, o ktorý sa moja práca opiera, a tou je spolupatričnosť či príslušnosť (*belonging*). Staviam pritom na viacerých publikáciách, ktoré rozklad historicky mnohonárodnostných komunít skúmajú v kontexte konkrétneho regiónu, mesta, ale tiež napríklad ulice či domu, a ktoré tak odkrývajú niečo, čo môžeme nazvať biografiou holokaustu.⁹

Je samozrejmé, že už kvôli svojmu obmedzenému rozsahu nemôže táto štúdia poskytnúť ucelenú biografiu holokaustu v bývalej Šarišsko-zemplínskej župe. Sústredím sa tu preto len na jeden výsek z môjho prebiehajúceho výskumu k tejto téme, a tým je spôsob, akým oficiálne snahy o pozdvihnutie životnej úrovne na východoslovenskom vidieku prispeli k vylúčeniu židovského obyvateľstva zo spoločného sociálneho a neskôr tiež fyzického priestoru. Na rozdiel od mnohých iných prác nestojí v centre mojej pozornosti arizácia židovského majetku či pozemková reforma, ale civilizačné plány a predstavy spojené so slovenským východom, a to vrátane vybraných sociálnych programov štátostrany, akým bola napríklad akcia starostlivosť o slovenskú dedinu.¹⁰ Ich význam, faktický, ale o to

tingen: Wallstein, 2021, zv. 3, s. 291 – 296. ISBN 978-3-8353-3952-1. Pozri tiež GIACCARIA, Paolo – MINCA, Claudio (eds.). *Hitler's Geographies: The Spatialities of the Third Reich*. Chicago: University of Chicago Press, 2016. ISBN 978-0-2262-7442-3.

- 9 Pozri BARTOV, Omer. *Anatomy of a genocide: the life and death of a town called Buczacz*. New York: Simon & Schuster, 2018. ISBN 978-1-4516-8454-4; GROSS, Jan Tomasz. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton: Princeton University Press, 2012. ISBN 978-1-4008-4325-1; KAPLAN, Marion A. *Between dignity and despair: Jewish life in Nazi Germany*. New York: Oxford University Press, 1998. ISBN 978-0-1951-3092-8; ALEKSIUN, Natalia. Neighbours in Boryslaw. Jewish Perceptions of Collaboration and Rescue in Eastern Galicia. In BAJOHR, Frank – LÖW, Andrea (eds.). *The Holocaust and European Societies: Social Processes and Social Dynamics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016. ISBN 978-1-137-56984-4. Koncept spolupatričnosti som spolu s historičkou Nataliou Aleksiu bližšie predstavila v úvode špeciálneho čísla „Biographies of Belonging in the Holocaust,“ ktoré je prijaté k publikovaniu v časopise *East European Politics & Societies*.
- 10 K arizácii židovského majetku na Slovensku pozri napr. NIŽŇANSKÝ, Eduard, HLAVINKA, Ján (eds.). *Arizácie*. Bratislava: Stimul, 2010. ISBN 978-80-89236-85-5; NIŽŇANSKÝ, Eduard – HLAVINKA, Ján (eds.). *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava: Stimul, 2010. ISBN 978-80-89236-86-2; FIAMOVIÁ, Martina. Arizácia pozemkového vlastníctva Židov na Slovensku: Legislatívny a inštitucionálny základ pozemkovej reformy na židovských nehnuteľnostiach v rokoch 1939 – 1945. In *Pamäť národa*, 2011, roč. 7, č. 1. ISSN 1336-6297. Konkrétne k Šarišsko-zemplínskej župe a arizácii židovských podnikov potom predovšetkým HLAVINKA, Ján. *Arizácia židovských podnikov v Šarišsko-zemplínskej župe 1939 – 1945*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, 2013; nepublikovaná

viac propagandistický, dávam do súvislosti s vyostrujúcou sa protižidovskou politikou. Ukazujem pritom, že hoci tento vzťah nebol kauzálny, civilizačnú „misiu“ a protižidovskú politiku nie je celkom možné od seba oddeliť. O čo viac, celý proces sociálneho vylúčenia Židov bol síce iniciovaný zhora, popoháňali ho však miestni aktéri.

Moja štúdia je rozdelená do štyroch častí. V prvej podkapitole predstavujem teoretický rámec práce a sumarizujem prebiehajúcu diskusiu k topografiám a topológiám holokaustu. Zamýšľam sa tu tiež nad významom priestorových prístupov pre výskum holokaustu (nielen) na východnom Slovensku. V ďalšej časti predstavujem východné Slovensko a tamjší vidiek ako vlastný objekt výskumu. Zameriavam sa pritom na tri jeho charakteristiky – mnohonárodný charakter, obmedzený náboženský pluralizmus a hospodársku zaostalosť – a všímam si, akú úlohu v predstavách o vidieku hrala postava Žida. Tým sa dostávam k vybraným civilizačným snahám režimu smerom k slovenskému vidieku a demonštrujem ich úzku prepojenosť s protižidovským ťažením. V závere práce ukazujem na širšie implikácie mojej práce, a to najmä vo vzťahu k často sa opakujúcim (ale značne zavádzajúcim) tvrdeniam o slovenskom štáte ako hospodárskom zázraku.

Pozornému čitateľovi pri čítaní textu neutečie, že v texte nerozlišujem medzi označením Šariško-zemplínska župa, ktorá formálne vznikla až so samosprávnymi zmenami v roku 1940, a východným Slovenskom. Oboje tu považujem za synonymá. Dovolím si tak robiť preto, že v centre mojej pozornosti nie je územno-správne členenie republiky, ale vlastný geografický priestor vtedajšej najvýchodnejšej časti krajiny.¹¹ Vyrovnáť som sa tiež musela s používaním pojmov vidiek a vidiecke prostredie. Situáciu komplikuje skutočnosť, že medzi mestami a dedinami nebol jednoznačný rozdiel čo do počtu obyvateľov, naopak, „*dediny často presahovali počtom obyvateľov malé živé mestečká s rozvinutou mestskou ekonomikou, výstavnosťou a kultúrnym prostredím*“.¹² Do úvahy som musela vziať tiež fakt, že niektoré dediny boli počas vojny „povýšené“ na mesto.¹³ Z týchto a ďalších dôvodov chápem vidiecky priestor ako kultúrny pojem, ktorý zahŕňa „*rolníkov i nerolníkov, ktorí patria do oblasti roľníckej alebo sedliackej kultúry*“ a žijú či pracujú mimo metropolu Prešov.¹⁴

dizertačná práca.

- 11 V texte sa naopak nevenujem Spišu, hoci aj ten je možno vnímať ako súčasť východného Slovenska.
- 12 LIPTÁK, Ľubomír. Život na Slovensku v medzivojnovom období. In *Česko-slovenská historická ročenka*, 2004, s. 183. ISSN 1214-8334.
- 13 To sa týkalo napríklad Michaloviec. Pozri Vládny dekrét o povýšení Michaloviec. Stredisko Zemplína mestom. In *Slovenská sloboda*, 22. júna 1944, s. 2.
- 14 ŠTEFÁNEK, Anton. *Slovenská vlastiveda III. Spoločnosť*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení, 1944, s. 59. ISBN 978-80-8115-021-0.

Topológia a topografie holokaustu

Väčšina súčasných historikov druhej svetovej vojny sa zrejme zhodne na tom, že „ikonický obraz holokaustu ako priemyselnej, neosobnej a byrokratickej genocídy spáchanej elitnými nemeckými SS“ nie je aplikovateľný na celú vtedajšiu Európu.¹⁵ Na dnešnom diferencovanejšom uvažovaní o podobách holokaustu majú veľký podiel sociálni historici. Tí svojím odklonom od politických dejín k dejinám každodennosti presvedčivo dokázali, že rovnako ako nie je možné holokaust vysvetliť bez poznania ideológie a politiky nacistického Nemecka, tak sa nezaobídeme bez skúmania postojov národných vlád, lokálnych autorít, ale ani miestnej spoločnosti.

Sociálne historické a mikrohistorické práce tiež poukázali na význam svedectiev a memoárov pri výskume holokaustu; ostatne kľúčová práca historika Jana T. Grossa *Susedia* bola z veľkej časti postavená na dovtedy prehliadanom svedectve Szmula Wassersteina, jedného zo siedmich Židov, ktorí prežili masakr v Jedwabnom v roku 1941.¹⁶ Okrem nacistických pohlavárov, miestnych kolaborantov či záchrancov, ale aj ťažko identifikovateľných divákov, tak mnohé sociálne-historické práce dávajú hlas židovským aktérom, ktorí tak už nie sú len objektom, ale tiež subjektom dejín.¹⁷

Na tomto mieste je, myslím, vhodné vysporiadať sa s jednou z mylných, ale utkvелých predstáv o sociálnej histórii, ktorá s typológiami a topografiami holokaustu úzko súvisí. Zasadením do konkrétneho, často úzko vymedzeného priestranstva sú tieto práce niekedy vnímané ako regionálne aj čo do svojho významu. Deje sa tak najčastejšie prostredníctvom porovnávania „malých“ sociálnych dejín s „veľkými“ politickými dejinami.¹⁸ Nemyslím, že by takéto uvažovanie bolo správne. Spoločenskovedné a mikrohistorické práce o holokauste významne posunuli naše vedomosti o protižidovskom besnení počas druhej svetovej vojny ako celku.

Príkladom môže byť mimoriadne plodná odborná diskusia k charakteru protižidovskej politiky na „východe“ oproti „západu“. Ako dnes vieme z prác historikov a historičiek, ako je Omer Bartov, Natalia Aleksium, ale napríklad aj Jan Gra-

15 GIGLIOTTI, Simone – EARL, Hillary. Introduction. In GIGLIOTTI, Simone – EARL, Hillary (eds.). *A Companion to the Holocaust*. Hoboken: John Wiley & Sons, 2020, s. 7. ISBN 978-1-118-97052-2.

16 GROSS, ref. 9.

17 Odkazujem tu na klasickú kategorizáciu Raula Hilberga, bližšie pozri HILBERG, Raul. *Perpetrators Victims Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945*. New York: Harper Perennial, 1993. ISBN 978-0-0609-9507-2.

18 Diskusia o význame, ale tiež vývoji sociálnych dejín je obsiahla a presahuje cieľ i možnosti môjho textu. Ako dobrý vstupný text môže poslúžiť napr. ZELDIN, Theodore. Social History and Total History. In *Journal of Social History*, 1976, roč. 10, č. 2. ISSN 0022-4529.

bowski alebo Lukasz Krzyżanowski, holokaust vo východných častiach Európy, teda na území dnešného východného Poľska, Ukrajiny alebo Bieloruska, mal formu komunitnej (*communal*) alebo osobnej, intímnej genocídy. To súvisí so skutočnosťou, že veľká časť protižidovského násillia sa tu odohrávala na uliciach a námestiach, na verejnom priestranstve, v synagógach či v neďalekých lesoch.¹⁹ Ak budem citovať Bartova, „obyvatelia východnej Európy, Židia i nežidia, boli priamymi svedkami a protagonistami genocídy, ktorá sa počas vojny stala neoddeliteľnou, rutinnou a takmer ‚normálnou‘ súčasťou každodenného života“.²⁰ Inými slovami, kým mnohí na „východe“ vraždenie Židov počuli, ale často aj videli, niektorí z nich sa násillia proti Židom tiež zúčastnili alebo z neho aspoň profitovali. To je značný rozdiel od spôsobu prevedenia holokaustu v západných častiach Európy.

Aj keď tu situácia, samozrejme, nebola jednoliata a premieňala sa v čase i medzi jednotlivým regiónmi, väčšina majoritného obyvateľstva nemala bezprostrednú skúsenosť s vraždením miestnych Židov. Holokaust tu mal prevažne byrokratický charakter, v ktorom fyzická likvidácia Židov bola naoko ukrytá pod nepreberným množstvom diskriminačných nariadení a opatrení. Historička Marion A. Kaplan vo svojich prácach o nacistickom Nemecku písala o „sociálnej smrti“, ktorej boli tamojší Židia vystavení pred vlastnou fyzickou likvidáciou v koncentračných a vyhladzovacích táboroch.²¹ Táto „sociálna smrť“ bola postupná a útrpná a viedla cez rôzne zákazy a príkazy, ktoré Židom postupne odňali ich ekonomické, náboženské a politické práva, aby ich nakoniec celkom vylúčili zo spoločnosti, ktorej boli súčasťou po generácie. Fyzická smrť čakala Židov zo západnej Európy stovky kilometrov ďalej, najčastejšie v okupovanom Poľsku. Opakovanej „sociálnej smrti“ boli vystavení doma.

19 BARTOV, Omer. Wartime lies and other testimonies: Jewish-Christian relations in Buczac, 1939–1944. In *East European Politics and Societies*, 2011, roč. 25, č. 3. ISSN 0888-3254; BARTOV, Omer. Communal Genocide: Personal Accounts of the Destruction of Buczac, Eastern Galicia, 1941-44. In BARTOV, Omer, WEITZ, Eric D. (eds.). *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*. Bloomington: Indiana University Press, 2013. ISBN 978-0-2530-0635-6; BARTOV, ref. 9; ALEKSIUN, ref. 9; ALEKSIUN, Natalia. Intimate violence: Jewish testimonies on victims and perpetrators in Eastern Galicia. In *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History*, 2017, roč. 23, č. 1 – 2. ISSN 1750-4902; GRABOWSKI, Jan. *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*. Bloomington: Indiana University Press, 2013. ISBN 978-0-2530-1074-2; KRZYŻANOWSKI, Łukasz. An Ordinary Polish Town: The Homecoming of Holocaust Survivors to Kalisz in the Immediate Aftermath of the War. In *European History Quarterly*, 2018, roč. 48, č. 1. ISSN 0265-6914; KRZYŻANOWSKI, Łukasz. *Ghost citizens: Jewish return to a postwar city*. Cambridge; London: Harvard University Press, 2020. ISBN 978-0-6749-8466-0.

20 BARTOV, ref. 9, s. 404.

21 KAPLAN, ref. 9.

Diskusia o komunitnom či byrokratickom charaktere holokaustu a následkoch, ktoré jedno i druhé malo pre medzietnické spolunažívanie, doposiaľ výrazne nevstúpila do slovenskej historiografie. Viaceré knižné i časopisecké práce k holokaustu na Slovensku ale podčiarkujú význam lokálneho kontextu pre pochopenie udalostí 30. a 40. rokov 20. storočia a robia tak z rôznych disciplinárnych uhlov pohľadu.

Príkladom historických prác môžu byť napríklad tie, ktoré mapujú dejiny židovských komunít pred, počas a po druhej svetovej vojne v jednotlivých mestách či dedinách, a to vrátane bývalej Šarišsko-zemplínskej župy.²² Monografia historika Jána Hlavinku o židovskej komunite v Medzilaborciach je napríklad situovaná do severovýchodných Medzilaboriec, v ktorých väčšinové obyvateľstvo tvorili Rusíni a nie etnickí Slováci.²³

Ako to autor ostatne sám v knihe píše, práve „*priestor, v ktorom sa dejiny Židov v stredoeurópskej diaspóre odohrávali, tvorí svojimi charakteristikami rámec, bez poznania ktorého sa strácajú mnohé súvislosti*“.²⁴ Mimoriadne prínosné sú v tomto „priestorovom“ zmysle tiež etnologické a sociologické práce Moniky Vrzgulovej k lokálnym elitám v Trenčíne, ktoré skúma aj prostredníctvom ich vzťahu k majetku a mestu.²⁵ Vrzgulová je tiež autorkou viacerých zásadných prác, ktoré prinášajú nový pohľad na rozklad pôvodných multietnických spoločenstiev skrz svedectvá priamych účastníkov, židovských i nežidovských.²⁶

22 Pozri napr. KÓNYA, Peter – LANDA, Dezider. *Stručné dejiny prešovských židov*. Prešov: Podnik výpočtovej techniky Bratislava, a.s. divízia Prešov, 1995. ISBN 80-967253-4-3; HLAVINKA, Ján. *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2007. ISBN 978-8-0969-2968-9; LUPČO, Martin. *Židovská minorita v dejinách Slovenska a Vranovského okresu*. Vranov nad Topľou: Mesto Vranov nad Topľou, 2008. ISBN 80-968735-7-1; BIELEJ, Milan – HLAVINKA, Ján – LEVICKÝ, Juraj. *Dejiny židovskej komunity v Humennom*. Humenné: Adin, 2013. ISBN 978-8-0895-4038-9. Porovnaj tiež OTČENÁŠOVÁ, Slávka. *Dejiny Židov na východnom Slovensku v rokoch 1918 – 1945. Súčasný historiografický trendy a využitia metódy oral history v historickom výskume*. In *Dejiny*, 2014, č. 2, s. 6 – 13. ISSN 1337-0707.

23 HLAVINKA, ref. 22.

24 HLAVINKA, ref. 22, s. 17.

25 VRZGULOVÁ, Monika. Makrosociálne zmeny na Slovensku a základné hodnoty živnostníkov (Trenčín 1918 – 1948). In *Journal of Urban Ethnology*, 1998, č. 3, s. 67 – 79. ISSN 1429-0618; Kardošová, Monika. Vplyv politických zmien v prvej polovici 20. storočia na hodnotové orientácie obyvateľov Trenčína (na príklade vzťahu k majetku a mestu). In *Kontinuita a konflikt hodnôt každodennej kultúry. (Výsledky výskumov v roku 1991)*. Bratislava: Národopisný ústav SAV, 1991. Pozri tiež KAMENEC, Ivan. Trenčín v rokoch 1938 – 1945. Politický a spoločenský vývoj. In IMŠIŠ, Milan (ed.). *Trenčín. Vlastivedná monografia 2*. Bratislava: Alfa-Press, 1997. ISBN 80-88811-62-7.

26 VRZGULOVÁ, Monika. *Nevyroprávavané susedské histórie: holokaust na Slovensku z dvoch perspektív*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2016. ISBN 978-80-224-1542-2.

Moje uvažovanie je pri písaní tejto práce tiež ovplyvnené prácami Martina Pekára, Zuzany Tokárovej a Patricie Fogelovej, ktorí ponúkajú interdisciplinárny pohľad na pomedzí urbánnych dejín a politickej sociológie.²⁷ Vo svojej nedávno publikovanej knihe Pekár a Fogelová si za predmet svojho výskumu vybrali „*vybrané časti verejného priestoru v podobe politicky exponovaných alebo inštrumentalizovaných priestranstiev, resp. verejnej sféry (školy, úrady a pod.) miest Prešov, Nitra a Ružomberok*“.²⁸ Na príklade týchto troch miest ukazujú, že hoci snaha režimu ovládnuť verejný priestor bola rovnaká, spôsob prevedenia sa vplyvom miestnych faktorov od seba líšil.

Pekár a Fogelová sa síce rovnako ako pred nimi historici Peter Szalay, Katarína Haberlandová a Laura Krišteková v spoločnej knihe o vojnovnej Bratislave s teoretikmi architektúry Michalom Bogárom a Ninou Bartošovou venujú tomu ako „[d]iktátorské chuťky slovenských politikov vojnového obdobia“ ovplyvnili verejný priestor vtedajších urbánnych sídiel, no v niečom idú ešte o krok ďalej ako priznávajú.²⁹ Obidve publikácie ukazujú, ako ťažké je oddeliť verejné od súkromného, politické od spoločenského, „malé“ od „veľkého“. Topografia spomenutých miest tu nie je „len“ pozadím, na ktorom sa odohrávajú dejiny. Zveľaďovanie námestí, stavby úradov, škôl či pobočiek bánk či úprava verejných priestranstiev sú inherentnou súčasťou príbehov, ktoré sa na nich udiali.

V prípade hlavného mesta Bratislavy to Bogár a Szalay ukazujú okrem iného na príklade úprav námestia okolo Dómu sv. Martina, ktorý mal oddeľovať kostol a významnú dominantu mesta od židovskej štvrte. Tá mala byť, aspoň podľa nerealizovateľných plánov, uzavretá po vzore get v okupovanom Poľsku.³⁰ Pekár a Fogelová vo svojej analýze verejného priestoru poukazujú na mnohé pretrvávajúce problémy vrátane nedostatočnej čistoty na uliciach, nedodržovania základných hygienických pravidiel a chýbajúcej infraštruktúry, ako napríklad vodovodu či kanalizácie.³¹

S postupným etablovaním nedemokratického režimu a radikalizáciou protižidovskej politiky, píše autori, sa „*vnímanie ‚očistenia‘ mesta interpretovalo v zvlgarizovanej a rasistickej podobe. ‚Očistenie‘ sa vzťahovalo napríklad na*

27 PEKÁR – TOKÁROVÁ, ref. 7.

28 FOGELOVÁ, Patricia – PEKÁR, Martin. *Disciplinované mesto. Zásahy politiky do verejného priestoru na Slovensku 1938 – 1945*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2021, s. 23. ISBN 978-80-8152-977-1.

29 SZALAY, Peter et al. *Vojnová Bratislava 1939 – 1945*. Bratislava: Marenčin PT, 2019. ISBN 978-8-0569-0131-1.

30 BOGÁR, Michal – SZALAY, Peter. Holokaust v Bratislave. In SZALAY, Peter et al. *Vojnová Bratislava 1939 – 1945*. Bratislava: Marenčin PT, 2019, s. 130 – 134. ISBN 978-8-0569-0131-1.

31 FOGELOVÁ – PEKÁR, ref. 28, s. 159.

tulákov, žobrákov a Rómov. V Prešove sa pozornosť razií sústredila najmä na centrum mesta“.³² Ako tieto i mnohé iné práce ukázali, politické zásahy do architektúry miest neovplyvnili len vizuálnu podobu verejného priestoru, zásadne a často tiež násilne vstúpili dovnútra životov miestneho obyvateľstva.

Východoslovenský vidiek ako mnohonárodnostný priestor

Kým dnes môžeme pozorovať rastúcu snahu historikov, etnológov, ale tiež teoretikov architektúry zachytiť „*meniacu sa architektonickú mapu histórie mesta v ére, ktorú formovala a poznačila najničivejšia vojna, akú naša civilizácia zažila*“, veľká časť týchto prác zostáva obmedzená na metropoly a veľké mestá.³³ Vidiecky priestor v kontexte vojny a genocídy stojí zatiaľ akoby na okraji odborného záujmu. Slovensko však malo v roku 1921 len 15 mestských sídiel s viac ako 10 tisícami obyvateľmi a urbanizácia v krajine postupovala veľmi pomaly: v roku 1940 tento počet vzrástol na 23 mestských sídiel.³⁴

V skutočnosti Slovensko bolo, ako o tom písal Štefánek, „*krajinou malých dedín a usadlostí*“. Ešte v medzivojnových rokoch žilo v obciach do 2 000 obyvateľov viac ako 1 938 000 osôb (ďalších viac ako 637 000 osôb potom žilo v obciach nad 5 000 obyvateľov).³⁵ Ak celkový počet obyvateľov Slovenska pred územnými zmenami v rokoch 1938 – 1939 bol asi 2 998 000, znamená to, že takmer 65 % obyvateľov bývalo v malých obciach.³⁶

Väčšia pozornosť, ktorá sa zdá byť upriamená na mesto azda súvisí aj s predstavou urbánneho priestoru ako dynamického spoločenstva, ktoré je rôznorodé a kontrastné, a to čo do architektúry, spôsobu života, ale tiež ľudí, ktorí v ňom prebývajú. Moderné mesto je, ako o tom píše antropologička Alexandra Bitušíková, „*zložitým sociálnym organizmom, ktorý sa od dediny odlišuje nielen kvantitatívne, t. j. rozsahom a početnosťou aglomerácie, ale aj kvalitatívne – širokou sociálnou skladbou a zložitosťou vzťahov a väzieb*“.³⁷ Skúmať meniace

32 FOGELOVÁ – PEKÁR, ref. 28, s. 161.

33 SZALAY et al., ref. 30, s. 7.

34 LIPTÁK, ref. 12, s. 183. Pozri tiež KUČERA, Milan – PAVLÍK, Zdeněk. Czech and Slovak Demography. In MUSIL, Jiří (ed.). *The End of Czechoslovakia*. Budapest: Central European University Press, 2000, s. 23. ISBN 1-85866-020-3.

35 Porovnaj ŠTEFÁNEK, ref. 14, s. 181.

36 ŠTEFÁNEK, ref. 14, s. 178. Pozri tiež TIŠLIAR, Pavol. Národnostná skladba Slovenska na konci 19. a v prvej polovici 20. storočia: etnická identita (identifikácia) z pohľadu oficiálnej štátnej štatistiky. In *Český lid*, 2015, roč. 102, č. 3, s. 338. ISSN 0009-0794.

37 BITUŠKOVÁ, Alexandra. *Urbánna antropológia: východiská a perspektívy*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Fakulta humanitných vied, 2003, s. 7. ISBN 80-8055-837-X. Pozri tiež BITUŠKOVÁ, Alexandra. Výbrané koncepty výskumu súčasného vidieka: inšpirácie a výzvy pre rurálnu antropológiu. In *Slovenský národopis*, 2019, č. 3, s. 259 – 274. ISSN 1339-9357.

sa etnické vzťahy v metropolách sa zdá byť logické, pretože tu dnes dochádza k najvýraznejším kultúrnym stretom. Nebolo tomu ale vždy tak. Nielenže bola urbanizácia a industrializácia Slovenska pomalá a výrazný presun obyvateľstva z vidieku do miest nastal až v druhej polovici 20. storočia, ale malé mestá a dediny boli až do vypuknutia druhej svetovej vojny často jazykovo, kultúrne, nábožensky či zaužívanými tradíciami rôznorodé. Ba čo viac, táto rozmanitosť sa dlho nezdala byť prekážkou vzájomného spolunažívania.³⁸ Šarišsko-zemplínska župa je toho dobrým príkladom.

Podľa sčítania obyvateľstva z decembra 1940 žilo na území už okliešteného Slovenska približne 2 650 000 obyvateľov, z ktorých sa prevažná časť prihlásila k slovenskej národnosti. Oficiálna propaganda síce štát vykresľovala ako národný, čiže slovenský a kresťanský, to však nezodpovedalo realite. Okrem Slovákov žilo v krajine asi 130 000 Nemcov, 90 000 Židov, 80 000 Čechov, asi rovnaký počet Rusínov, 65 000 Maďarov a 30 000 Rómov. Existuje viacero dôvodov, prečo musíme byť opatrní pri interpretovaní akéhokoľvek sčítania obyvateľstva a obozretnosť je o to viac namieste v prípade režimu, ktorý usiloval o vytvorenie etnicky homogénnej spoločnosti. Politika režimu sa totiž odrazila taktiež v tom, ako sa vo vlastnom sčítaní určovala národnosť. Tá sa odvodzovala od materinského jazyka, prípadne od jazyka bežne používaného v domácnosti. Neplatilo to však pre všetkých obyvateľov krajiny.³⁹

K židovskej národnosti sa napríklad museli prihlásiť všetky osoby izraelitského vyznania a ich potomkovia, k rómskej národnosti potom všetci príslušníci „*cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným alebo usadlým síce, avšak sa vyhýba práci*“.⁴⁰ Spôsob prevádzania sčítania obyvateľstva je možné kritizovať z viacerých strán, jedno je však isté: toľko vzývaná národná jednota bola možno chcená, ale určite nie skutočná.⁴¹

38 K tomu pozri predovšetkým VRZGULOVÁ, ref. 26, s. 53 – 112; VRZGULOVÁ, Monika. Memories of the Holocaust: Slovak bystanders. In *Holocaust Studies*, 2017, roč. 23, č. 1 – 2, s. 99 – 111. ISSN 1750-4902.

39 Bližšie pozri ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, 2016. ISBN 978-80-89881-03-1; TIŠLIAR, ref. 3.

40 Staráme sa, aby sčítanie ľudu bolo čo nadokonalejšie: Práva a povinnosti majiteľa bytu – Národnosť Cigánov. In *Slovenská pravda*, 15. december 1940, s. 3.

41 Ako ďalej upozorňuje historik Ivan Kamenec, zmienené „*číslo sa však čiastočne menilo, jednak z konjunktúrnych príčin (odliv a príliv občanov hlásiacich sa k nemeckej národnosti), jednak zásahmi tzv. sociálneho inžinierstva (návrat Slovákov zo zahraničia, násilné deportácie dvoch tretín židov mimo územie štátu)*“. KAMENEC, Ivan. *Spoločnosť, politika, historiografia: pokrivené zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2009, s. 45. ISBN 978-80-89396-02-3.

Z pohľadu režimu bola najkomplikovanejšia situácia práve v Šarišsko-zemplínskej župe. Viedenská arbitráž z novembra 1938 a následný maďarsko-slovenský ozbrojený konflikt z marca až apríla 1939, označovaný tiež ako malá vojna, síce pozmenili etnickú štruktúru miestneho obyvateľstva, tá však zostala národnostne aj nábožensky rozmanitá.

Pozrime sa na to bližšie. Šarišsko-zemplínska župa mala v roku 1940 približne 440 000 obyvateľov, z čoho 80 % tvorili tí, ktorí sa prihlásili k slovenskej národnosti. Zvyšok predstavovali Rusíni, označovaní tiež za Ukrajincov, Maďari, Nemci, Česi, a žila tu tiež najpočetnejšia židovská komunita (celkom 28 000 ľudí, ktorí tvorili 6,5 % miestnych) a rómska menšina (z celkového počtu 30 000 Rómov ich v župe žilo viac ako 22 000, tvorili pritom 5 % obyvateľstva župy).⁴² V okrese Stropkov tvorili Židia 9 % miestneho obyvateľstva, v okrese Michalovce a Humenné bolo zastúpenie miestnych Židov v obyvateľstve viac ako 8 %.⁴³ V dvoch okresoch župy, konkrétne v Medzilaborciach a Vyšnom Svidníku, boli zasa etnickí Slováci vo výraznej menšine, tvorili 12,07 % a 37,43 % celkového obyvateľstva.⁴⁴ Židovská komunita býva vzhľadom na svoj prevažujúci socioekonomický profil označovaná za mestskú, na východe Slovenska však mnohí Židia stále žili v menších mestách a dedinách: v obci Kochanovce, ktoré v roku 1942 malo 970 obyvateľov, žilo 91 Židov (tvorili teda celkom 9 % obyvateľstva), ďalej napríklad v Sečovciach so 4 275 obyvateľmi žilo 1 104 Židov (čiže predstavovali celú štvrtinu obyvateľstva).⁴⁵

Mnohonárodnostná štruktúra obyvateľstva sa prejavovala tiež jazykovo. Podobne ako vo veľkých mestských sídlach aj v menších obciach značná časť obyvateľstva plynulo prechádzala z jedného do druhého jazyka. Kým tento prejav nie je typický len pre východné Slovensko, bolo miešanie obyvateľov na východe sprevádzané existenciou rôznych foriem východoslovenského dialektu. Jazykovedci napokon ukazujú na zreteľný vplyv poľského a ukrajinského susedstva na vývin východoslovenských dialektov.⁴⁶

42 Náboženstvo prítomného obyvateľstva v roku 1940. In *Zprávy štátneho plánovacieho a štatistického úradu*, 1946, roč. 1, č. 1; PEKÁR, Martin. Výber dokumentov k rómskej otázke na východnom Slovensku v rokoch 1942 – 1945. In *Annales historici Presovienses*, 2006, roč. 6. ISSN 1336-7528; ŠPROCHA – TIŠLIAR, ref. 39. K sčítaniu Rómov v župe i jednotlivých jeho okresoch a mestách pozri ŠA Prešov, f. Šarišsko-zemplínska župa – oddelenie prezidiálne, k. 78, kat. č. 2846.

43 ŠPROCHA – TIŠLIAR, ref. 39, s. 142.

44 Národnosť prítomného obyvateľstva v roku 1940. In *Zprávy štátneho plánovacieho a štatistického úradu*, 1946, roč. 1, č. 1, s. 18.

45 Porovnaj Súpis Židov (1942). Dostupné na internete: <https://www.upn.gov.sk/projekty/su-pis-zidov/> [cit. 2021-07-07].

46 Bližšie pozri napr. CZAMBEL, Samo. *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*. Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok v Turčianskom Sv. Martine,

Východné Slovensko bolo tiež nábožensky rôznorodé: podobne ako vo zvyšku republiky sa tu síce najväčšia časť obyvateľstva identifikovala s rímskokatolíckou cirkvou, významné časti miestnych sa hlásili ku gréckokatolíckej cirkvi. V okresoch Vyšný Svidník, Medzilaborce a Stropkov boli gréckokatolíci v početnej prevahe.⁴⁷ Kým početné židovské komunity boli najmä v mestách, na „*východe krajiny však častejšie osoby izraelského vierovyznania žili vo vidieckych obciach*“.⁴⁸ Obmedzená pluralita sa prejavovala aj vo verejnom priestore, keď vo viacerých mestách, vrátane metropole župy Prešova, mestečkách i dedinách stál rímskokatolícky, gréckokatolícky a evanjelický kostol v dochádzkovej vzdialenosti od synagógy.

Charakter župy bol považovaný za faktor, ktorý viedol k nerovnomernej politickej podpore štátu, a teda možno aj režimu. Ako to vyjadril Pekár, mesto Prešov síce prebralo po Košiciach úlohu metropole východu, nikdy ale nebolo „*tradičnou baštou ľudákov*“.⁴⁹ Situačné správy z viacerých okresných miest župy pritom dokladajú, že centrálné úrady v Bratislave sledovali národnostnú a náboženskú otázku na východe krajiny s obavami.⁵⁰ Režim si totiž lojalitu obyvateľstva snažil zaistiť nielen odkazom na slovenský štát ako údajné vyústenie odvekých slovenských snáh o národné sebaurčenie, ale tiež príslúbnom, že sa o človeka postará tiež po materiálnej stránke.⁵¹

Je dôležité si uvedomiť, že Šariško-zemplínska župa predstavovala tiež sociálnu a ekonomickú perifériu. Pred rokom 1945 sužovala tento región vysoká nezamestnanosť, nízka vzdelanostná úroveň a takmer nulový priemysel. Väčšina obyvateľstva tu bola, rovnako ako na celom Slovensku, zamestnaná v poľnohospodárstve, no pestovanie okopanín a ďalších plodín v týchto častiach naďalej komplikovali nestabilné poveternostné podmienky a nedostatočná úrodnosť pôdy. Poľnohospodárska pôda bola nielen rozdrobená, ale práca na nej technicky zaostala.⁵² Hoci to propaganda zamlčovala, chudoba sa, samozrejme, rovnako

1906; PAULINY, Eugen. *Fonologický vývin slovenčiny*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1963, s. 51 – 52.

47 ŠPROCHA – TIŠLIAR, ref. 39, s. 150.

48 ŠPROCHA – TIŠLIAR, ref. 39, s. 151. Pozri tiež PEKÁR, Martin. *Východné Slovensko 1939-1945. Politické a národnostné pomery v zrkadle agendy Šariško-zemplínskej župy*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta, 2007. ISBN 978-80-8068-572-0.

49 PEKÁR – TOKÁROVÁ, ref. 7, s. 148.

50 Pozri napríklad situačné správy adresované okresnými náčelníkmi z Humenného, Medzilaboriec a Prešova Ústrední štátnej bezpečnosti v Bratislave za marec 1940. ŠA Prešov, f. Šariško-zemplínska župa – štátobezpečnostné oddelenie, kat. č. 843.

51 Pozri KUBÁTOVÁ, Hana. *Nepokradeš! Nálady a postoje slovenské spoločnosti k židovskej otázke, 1938 – 1945*. Praha: Academia, 2013. ISBN 978-8-0200-2230-1.

52 CAMBEL, Samuel. *Slovenská dedina, 1938 – 1944*. Bratislava: Slovak Academic Press, 1996, s. 18. ISBN 978-8-0856-6563-5. K problémom s držbou práce a politikou HSES pozri

týkala menších žijúcich v regióne. Podľa súpisu zo septembra 1940 bolo židovského majetku najmenej tam, kde žilo najviac Židov, čiže práve v Šarišsko-zemlínskej župe.⁵³

Uvedené faktory prispeli k tomu, že práve k východnému Slovensku sa vládni predstavitelia často obracali so svojimi sľubmi o nasýtení „*nového človeka*“. A tak sa už v januári 1939 v denníku *Slovák* dočítame, že „*východné Slovensko, ktoré teraz leží stranou od hospodárskeho i kultúrneho života slovenského, treba bezpodmienečne – a to predovšetkým – čo najrýchlejšie znovu pripútať k ostatným častiam Slovenska. Východoslovenský ľud je chudobný a čaká predovšetkým prácu. [...] Pamätajte na Východ*“.⁵⁴

Civilizujme východ, okrášlime dedinu a zbavme sa Žida

V krásnej i odbornej literatúre dlho pretrvával obraz mestského a vidieckeho prostredia ako dvoch protikladných svetov.⁵⁵ Ešte v medzivojnovom období bolo mesto tradične zobrazované „*ako civilizačný priestor, ktorý je [...] ohraničený, cudzí, dehumanizujúci, morálne poklesnutý, nebezpečný až démonický. Oproti tomu dedina a prírodná krajina sú známym, otvoreným miestom autenticity a čistoty*“.⁵⁶

S dichotómiou mesta a dediny pracovali tiež vtedajšie odborné práce. Podľa dobovej sociologickej literatúry prostredie určovalo charakter človeka. Pre sedliaka tak malo podľa Štefánka platiť, že čo je mu „*geograficky ďaleko, je mu psychologicky, politicky a sociálne málo známe a tým i jeho srdcu vzdialené. Ale nielen pre neznalosť širšej štruktúry krajiny a národa, on nemá dostatočné porozumenie ani pre ‚panské huncútstvo‘, t. j. pre politiku, pretože v politických bojoch a prevratoch, zmenách, rečiach a skutkoch nevidí dosť stálosti, poctivosti, pravdivravnosti*“.⁵⁷ Podobne uvažoval v tej dobe tiež český sociológ Inocenc Arnošt Bláha, ktorý vidieckemu obyvateľstvu prisudzoval nedôverčivosť

FIAMOVÁ, Martina. Zmeny v pozemkovom vlastníctve na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. In *Historický časopis*, 2017, roč. 65, č. 1, s. 99 – 117. ISSN 0018-2575.

53 KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava: Archa, 1991, s. 88. ISBN 978-8-0711-5015-2.

54 Treba pamätať na východné Slovensko. In *Slovák*, 17. januára 1939, s. 5.

55 BLÁHA, Arnošt Innocenc. *Sociologie sedláka a dělníka. Příspěvek k sociologii společenských vrstev*. Praha: Masarykova sociologická společnost, 1937, s. 132 – 134.

56 BADŽGOŇOVÁ, Katarína. Podoby mestského a prírodného prostredia v prózach Máriusa Kopcsaya, Moniky Kompaníkovej a Petra Krištúfka. In *Slovenská literatúra*, 2020, č. 2, s. 141. ISSN 0037-6973. Pozri tiež MINÁR, Pavol. Mesto v slovenskej medzivojnovnej fikcii (predpoklady, pravidlá, kódy a logika produkcie textov). In MANNOVÁ, Elena. (ed.). *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989*. Bratislava: AEP, 1998, s. 119 – 121. ISBN 80-88880-20-3.

57 ŠTEFÁNEK, ref. 14, s. 73.

a uzavretosť: „*Isolace prostorová, pracovní, hospodářská vede za sebou též izolaci citu, izolaci srdce. Nedůvěra je jejím výrazem, stejně jeho četné fobie, jejichž je venkov domovem.*“⁵⁸

Predstavy vidieckeho prostredia ako uzavretého systému a dedinčanov ako prostých ľudí žijúcich izolovane a bez záujmu o „huncútsku“ politiku mali len obmedzenú platnosť, propaganda slovenského štátu však s nimi umne pracovala, rovnako ako s hlboko zakoreněným obrazom Žida na dedine ako úžerníka a krčmára.⁵⁹ Vidiecke prostredie bolo pritom vojnovou propagandou najčastejšie prezentované v dvoch rovinách. Na jednej strane to bol priestor, ktorý „*najviac trpel*“ pod jarmom „*čechoslovakizmu, komunizmu a najmä ironickej nadvlády židovskej*“.⁶⁰ Ako o tom opakovane písali dobové noviny, východné Slovensko s jeho mestečkami a dedinkami „*bolo zo všetkých krajov Slovenska azda najviac zamorené židmi. Dobré sa tu viedlo židom za starej monarchie, keď stáli za licencie krčiem, obchodov a rozličných živností v službách maďarizácie, dobré sa im darilo i za českej éry*“.⁶¹

Politické a spoločenské elity vojnového štátu, na centrálnej i miestnej úrovni, v tomto duchu potom protizidovské zákonodarstvo vysvetľovali ako formu riešenia sociálnych problémov slovenskej spoločnosti. Podľa denníka *Slovák*, napríklad, si Slovensko arizačnými zákonmi riešilo „*svoju starú národnú bolesť domácu, ktorá zasahovala až do najposlednejších dedín a najmä do najchudobnejších chalúp. Postava dedinského žida krčmára úžerníka, pracujúceho najprimitívnejšími zmenkovými podvodmi i pálenkou, zmizne nadobro z nášho vidieku a nejedna slovenská dedina bude dýchať čisté povetrie nezamorené pálenečným jedom a večnými dlžobami. Slovenský židovský zákon obrodí slovenský národný a hospodársky život*“.⁶²

Vedľa svojej zanedbanosti a opustenosti bol však vidiek minimálne rovnako často predstavovaný tiež v romantických farbách, ako neskazený, pevný a čistý čo do charakteru jeho obyvateľov.⁶³ Vidiek „*nikdy nesklame – to je zdravé jadro národa. Takto sa operovalo a bude operovať vždy, keď pôjde o akékoľvek hnutie národného alebo štátnopolitického celku. Všetky národy čerpaly svoje zdravé národné posily z vidieckeho prostredia*“.⁶⁴ Dedinský človek nebol sentimentál-

58 BLÁHA, ref. 55, s. 134.

59 K tomu ako väzby na odbyt tovarov naopak posilňovali otvorenosť dediny voči mestu pozri LIPTÁK, ref. 12, s. 187.

60 Hlinkova garda na našom vidieku. In *Gardista*, 13. mája 1939, s. 8.

61 Stará pieseň o Židoch. In *Gardista*, 28. októbra 1941, s. 3.

62 Spravodlivosť pre kresťanov. In *Slovák*, 2. marca 1940, s. 1.

63 KUPKA, František. Tradícia odpustov v Zemplíne. Odpusty v Zemplíne, prehliadkou národných krojov a ľudových obyčajov. In *Slovák*, 18. augusta 1939, s. 2.

64 Vidiek nesklame. In *Slovák*, 12. februára 1943, s. 1.

ny, vedel prekonávať ťažkosti, žil láskou k rodine a pôde.⁶⁵ Z pohľadu centra potreboval vidiek civilizovať, nie modernizovať. Dedinčania sa v meste mali inšpirovať technickým pokrokom, ktorý by preniesli do poľnohospodárstva, ale už nie tamojším hriechnym štýlom života.⁶⁶ Podľa slov významného slovenského architekta Alexandra Knapa z roku 1942, „*vábivá panská bieda v zasadzených múroch veľkomesta*“ nemohla byť pre vidiek riešením. Naopak bolo treba „*viazať nášho človeka k tvrdej, materskej pôde, a to utvorením a zlepšením bytových pomerov, naučiť ho milovať zem [...] aby našiel vo svojom byte to, čo mu mesto nemôže dať: slnečný, zdravý, prachu zbavený priestor a radostné prostredie zimného driapania peria, pradenia, teda obytnú partiu, zvládnutú v smysle pozitívneho prínosu zdravých súčasných projekčných zásad, riešiacich svedomite i minimálny program roľníkov so stanoviska hygieny, estetiky a účelnosti*“.⁶⁷

Súčasťou artikulovanej snahy „*učiniť Slovensko krajším, čistotnejším a sporiadanejším*“ sa stal celý rad investičných zámerov: na východe krajiny bolo treba predovšetkým zabezpečiť vodné toky, vybudovať chýbajúcu infraštruktúru a podporiť výstavbu priemyselných podnikov.⁶⁸ Nedostatok bytov síce sužoval obyvateľov celého Slovenska, no tu sa problém znásobil príchodom utečencov z oblastí zabratých Maďarskom. O čo viac, bytov bolo nielen málo, ale často tiež nevyhovovali hygienickým štandardom.⁶⁹ Malú dostupnosť bytov mala zlepšiť arizácia židovských domov, ale tá sa, ostatne ako celý proces okrádania židovského majetku, stala predmetom korupcie a rodinkárstva.⁷⁰ Politické kritériá prevážili odborné tiež v dlho avizovanej pozemkovej reforme, ktorá mala dať vzniknúť silnej roľníckej vrstve. Ako to ale vo svojom rozsiahlom výskume doložil historik Samuel Cambel, jediní, ktorí na reforme získali, boli tí, ktorí ju vlastne nepotrebovali: slovenskí veľkostatkári, z ktorých väčšina mala úzke politické či rodinné väzby na vládnu stranu.⁷¹

Civilizačnú úroveň Slovenska mala zlepšiť tiež budovateľská práca, začať mala výstavba nových ciest, ulíc, ale tiež hnojísk a studní: „*Nové stavby budú rásť do výšky v jarnom úslní, zo zeme budú rásť tehlové komplexy a zabelejú sa*

65 KIANIČKA, J. H. „Svetlo v tmách.“ In *Nová žena. Rodinný obrázkový týždenník*, 18. júna 1944, s. 8.

66 K zanedbanosti poľnohospodárstva pozri napr. CAMEL, ref. 52; SABOL, Miroslav. Modernizácia alebo úpadok? Slovenský roľník v zrkadle techniky v rokoch 1938 – 1945. In *Forum Historiae. Časopis a portál pre históriu a príbuzné spoločenské vedy*, 2009, roč. 3, č. 1. ISSN 1337-6861.

67 Usadlosť – srdce v dedinskom ústroji. In *Slovenský staviteľ. Mesačník pre architektúru, stavitelstvo, stavbu miest a obcí*, 1942, roč. XII, č. 12, s. 341.

68 PEKÁR, ref. 48, s. 70 – 71. Pozri tiež O našich dedinkách. In *Slovák*, 22. júna 1942, s. 5.

69 FOGELOVÁ – PEKÁR, ref. 29, s. 66.

70 KAMENEC, ref. 53, s. 117 – 118.

71 CAMEL, ref. 52, s. 57. Pozri tiež FIAMOVÁ, ref. 52.

vyrastajúce betónové stĺpy. Začne sa budovať nádherná autostráda, ktorá sa bude tiahnuť po celej republike a na ktorej zavládne americké tempo. Začnú sa stavať fabriky a rozličné hospodárske podniky, a ozvena výskotu fabrických sirén odrážať sa bude od krásnych slovenských údolí, napnú sa remene a roztočia sa kolesá a čerstvo zoraná zem voňať bude chlebom ...⁷² Nový život mal rozkvitnúť nielen na západe krajiny, ale tiež na východe, a mal sa týkať nielen miest, ale aj vidieka, pretože „s prestavbou dediny má sa započat' súčasne. Nový slovenský človek zrodí sa totiž v novej dedine“.⁷³ Predseda vlády a neskôr prezident Tiso viackrát sám prehovoril k obyvateľom dedín; v jednu chvíľu dokonca tvrdil, že vláda nemá „ambície na veľké mestá, musíme mať však zdravú, kultúrne vyspelú dedinu“.⁷⁴

Hospodárske pozdvihnutie vidieckeho prostredia malo ísť ruka v ruke s kultúrnym, pretože zavedením elektrického prúdu na dedinách „zredukujeme náhamu roľníka a remeselníka, zvýšime jeho zárobné možnosti a dáme mu súčasne možnosť zavedenia rôznych kultúrnych vymožeností a potom už len ľudia od koreňa budú môcť povedať, že mesto je predsa len mestom“.⁷⁵ Centrom života na vidieku nemala byť viac krčma, alebo ako svoj plán Tiso nazval, „kultúrny dom do každej dediny“.⁷⁶ Pri svojej obhajobe pred Národným súdom pritom Tiso toto „heslo, ale aj rozkaz“ podával ako dôkaz toho, že „sme budovateľskou prácou na hmotnom poli nechceli stavať len Potemkinovské dediny po našich mestách a významnejších okresných sídlach, ktoré sme okrášľovali, budovateľskou prácou dvíhali, ale aj na dedinách tú istú budovateľskú prácu sme podnecovali“.⁷⁷

Zdá sa pritom, že obyvatelia východného Slovenska sľuby novej vlády nielen počuli, ale sa ich plnenia tiež dožadovali. Pozorné čítanie dobových periodík, situačných správ, ale tiež listov adresovaných vysoko postaveným politikom popiera predstavu vidiečanov ako neznalých toho, čo sa deje okolo nich. V júli 1939 napríklad upozorňoval „slovenský gazda“ centrálnu vládu, že východné Slovensko čaká, že sa im „pomôže, že sa roľnícky stav v Slovenskom štáte postaví na nohy. Iným vrstvám sa už pomáha. Nezamestnaní úradníci, učitelia, profesori dostali službu. Robotníkom sa štát tiež už postaral o chlieb, či v cudzine a či doma. Ešte roľníctvo čaká na svoj údel, roľníctvo, ktoré najlepšie zdoláva-

72 Na celom Slovensku ruch a chuť k práci. In *Slovenská sloboda*, 15. novembra 1938, s. 2.

73 Sústrediť starostlivosť o slovenskú dedinu. In *Slovák*, 7. februára 1940, s. 3.

74 Chceme dosiahnuť vyššiu úroveň dediny, roľníka a všetkých, ktorí na dedine pracujú. In *Slovák*, 26. augusta 1941, s. 3.

75 Chceme dosiahnuť vyššiu úroveň dediny, roľníka a všetkých, ktorí na dedine pracujú, ref. 74.

76 TISO, Jozef. Kultúrny dom do každej dediny. In *Organizačné zvesti HSLŠ*, 1941, roč. 2, č. 3, s. 1.

77 Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. Národný súd, A-911, šk. 87, Tnľub 8/46, Obhajobná reč Dr. J. Tisu 17. a 18. marca 1947 (neúplná).

lo odnárodňovacie náporý a ktorému ešte nevymrela z úst čistá slovenská reč a slovenský spev“.⁷⁸ V podobnom duchu sa vyjadril dvojtýždenník *Nástup*, ktorý reprezentoval radikálnu mladú ľudácku generáciu. Už vo februári 1939 zverejnil na svojich stránkach list obyvateľa z východu, údajného Jozefa Koniarika, ktorý upozorňoval nastupujúci režim, že „východné Slovensko dobre vidí, správne rozmýšľa a poctivo s vládou smýšľa“, no zároveň netrepezlivo čaká, kým Trebišov, Michalovce, Prešov a celý Spiš dostane rovnako pozornosti ako západ krajiny.⁷⁹ V niektorých svojich textoch som potom prostredníctvom štúdia rozsiahlej korešpondencie adresovanej Machovi, ale tiež jeho manželke Alžbete Machovej, „malými ľuďmi“ z východu, ako sa často sami označovali, demonštrovala ich odhodlanie domôcť sa toho, čo im bolo vládou sľúbené. Keď napríklad Ján Smiško z Michaloviec alebo Pavol Dubek zo Sečoviec písali Machovi a žiadali ho o svoj podiel na židovskom majetku, dávali pritom jasne najavo, že vláda má povinnosť hmotne zabezpečiť tiež „takzvaného nižšieho Slováka“.⁸⁰

Konkrétnym prejavom vládnej sociálnej politiky smerom k vidieku mala byť akcia starostlivosť o slovenskú dedinu (niekedy označovaná tiež ako akcia okrášlenia slovenskej dediny). Nejasne definovaný plán mal zahŕňať úpravu ciest, dvorov, ale tiež potokov, ohradenie cintorínov, reguláciu potokov či obriadenie trávnikov: „Najkonkrétnejšie sa azda v tomto ohľade pokročilo na poli asanačnom. Tu sa pokračuje plánovite. Dôležitým hospodárskym miestom sedliackeho dvora je hnojisko. Stránku hygienickú netreba azda ani zvlášť pripomínať. Ide o to, aby sa hnojiská hospodársky účelne a hygienicky nezávadne poupratávaly.“⁸¹ Pod starostlivosťou o slovenskú dedinu sa, aspoň v prvých rokoch fungovania slovenského štátu, skrylo mnohé a vedľa konkrétnych investičných prác či programov sociálnej podpory, najmä vojnovnej Zimnej pomoci, sa „starostlivosť o kultúrne povznesenie roľníctva“ dávala do súvislosti s prednáškami pre budúcich arizátorov, kurzami pre roľnícku mládež, a vôbec s likvidáciou a prevodom židovských podnikov do „kresťanských“ rúk.⁸² Previazanosť „okrášľovania“ dedín s postupným vylúčením Židov zo sociálneho a ekonomického života nebola nikdy skrývaná.

78 Slovenský gazda. In *Slovák*, 4. júla 1939, s. 1.

79 KONIARIK, Jozef. In *Nástup mladej slovenskej autonomistickej generácie*, 1. február 1939, s. 16.

80 SNA, f. Ministerstvo vnútra, šk. 703, inv. č. 2. Pozri KUBÁTOVÁ, Hana. Accusing and Demanding: Denunciations in Wartime Slovakia. In GARBARINI, Alexandra – JASKOT, Paul B. (eds.). *Lessons and Legacies: New Approaches to an Integrated History of the Holocaust: Social History, Representation, Theory*. Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 2018, zv. XIII., s. 92 – 111. ISBN 978-0-8101-3766-0.

81 Mohutná sociálna stavba Strany. In *Slovák*, Vianoce 1940, s. 5.

82 Pozri napr. Arizácia na východe štátu pekne postupuje. Starostlivosť o kultúrne povznesenie roľníctva v Šarišsko-zemplínskej župe. In *Slovák*, 14. marca 1941, s. 23.

Široko chápaná „akcia“ sa aspoň čiastočne formalizovala po 6. máji 1942, keď vznikol Sociálny ústav Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Ten mal mať podľa zákona číslo 80/1942 *Slovenského zákonníka* dve hlavné úlohy.⁸³ Tou prvou bolo vykonávať preventívnu sociálnozdravotnú starostlivosť o rodinu (v zmysle matky a dieťaťa), ďalej o mládež do dvadsiatich rokov, a tiež o dorast. Druhou úlohou Sociálneho ústavu HSEŠ sa stala už zmienená starostlivosť o slovenskú dedinu, ktorá mala zahŕňať výstavbu „zdravotne vyhovujúcich rodinných bytov, asanácie, to jest výstavby vzorných hnojísk, studní, záchodov, atď., starostlivosť o opustených, dospelých a starých, ďalej organizovanie a prevádzanie akcie Zimnej pomoci, pozorovať, aký je osud vojenských poškodencov, invalidov, vdov a sirôt“.⁸⁴

Ak by sme súdili podľa dobovej tlače či oficiálnych vyjadrení predstaviteľov režimu, civilizačná misia východoslovenských dedín žala úspech. HSEŠ len v Šarišsko-zemplínskej župe vybudovala 7 000 vzorových hnojísk a ďalších 400 vzorových studní. Zorganizovala „stromkovú“ akciu, pri ktorej bolo vysadených 11 000 nových stromov, otvorila ľudové knižnice a ozdobila verejné miestnosti národnými motívmi.⁸⁵ Do konca existencie vojnového štátu HSEŠ otvorila 132 kultúrnych domov.⁸⁶ Z rôznych kútov Slovenska prichádzali správy, ktoré hovorili o čulej práci strany, ktorou sa mali postupne odstraňovať nedostatky slovenských mestečiek a dedín: „Kto pozorne sleduje život v našich krajoch po celom štáte, musí vidieť, že okrem hlavných investičných prác pripravujú všade mnoho menších stavieb, ktorým uskutočňovanie si vyžiada viac desiatok miliónov korún a viac stovkám robotníkov poskytnú každodenný zárobok po celý rok.“⁸⁷ Aj mestečká a dediny, ktoré Mach navštívil pri svojej ceste koncom roku 1940, zdanlivo prekvitali. V Trebišove na jar roku 1941 opravili „asfaltové chodníky v celkovej rozlohe 3 600 m²“, v Michalovciach zaviedli vodovod, kanalizáciu a vydláždili väčšinu ulíc, nové „autobusové linky, do obcí zavádzal sa elektrický prúd,

83 Zákon č. 80 zo dňa 6. mája 1942 o Sociálnom ústave Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. In *Slovenský zákonník*, 1942, s. 523 – 524.

84 Snem Slovenskej republiky 1942, 1. volebné obdobie. 7. zasadanie. Zpráva o 86. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v stredu 6. mája 1942. Dostupné online: <https://www.psp.cz/eknih/1939ssr/stenprot/086schuz/s086002.htm> [cit. 2021-05-11] K sociálnej práci za slovenského štátu pozri tiež BRNULA, Peter. Sociálna práca a jej podoby za slovenského vojnového štátu. In *Fórum sociálnej práce*, 2014, roč. 1, s. 73 – 80. ISSN 1804-3070.

85 Výše 45.000 nás je tu. Výsek činnosti a práce HSEŠ v Šarišsko-zemplínskej župe – Slovo o budovaní nového, radostného domova nás všetkých. In *Slovenská sloboda*, 11. apríla 1943, s. 5. Pozri tiež Nových 15.000 vzorových hnojísk postaví ešte tohoto roku Sociálne oddelenie HSEŠ. In *Slovák*, 14. marca 1942, s. 43.

86 LETZ, Róbert. Hlinkova slovenská ľudová strana (Pokus o syntetický pohľad). In LETZ, Róbert – MULÍK, Peter – BARTLOVÁ, Alena (eds.). *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945*. Martin: Matica slovenská, 2006, s. 87. ISBN 978-8-0709-0827-3.

87 Príchod jari v znamení priprav investičných prác. In *Gardista*, 8. marca 1941, s. 4.

telefónne vedenie, prevádzaly sa rozličné stavby, prestavby škôl, kultúrnych domov, zavádzal sa chov ušľachtilého dobytká, osivová akcia, ďalej sa prevádzaly stavby vzorných hnojísk, ako aj vzorných studní, akcia vysádzovania ovocných stromkov“.⁸⁸ Práce v Michalovciach napredovali v takom tempe, že pôvodnú dedinu v roku 1944 povýšili na mesto.⁸⁹ V susednom okrese Medzilaborce vznikli nové školy, cesty boli prestavané, potok upravený. Vo viacerých mestečkách otvorili prvý kultúrny dom, a hoci v niektorých prípadoch išlo o ukradnutý majetok miestnych Židov, nový verejný priestor mal „*sjednotiť pokiaľ možno všetkých Slovákov do HSLS*“.⁹⁰ Regionálny denník *Slovenská sloboda* zároveň informoval, že sa chystajú „*jednomesačné kurzy pre stavbyvedúcich a stavebných asistentov a staveb. dozorcov. Kurzy budú začiatkom roku 1941*“.⁹¹ V Sečovciach v júni 1939 otvorili kúpalisko, ktoré „*má veľkú záhradu a jednu šatňu. [...] Voda prichádza filtrovaná z rieky a z troch vydaných žriedel. Údajne sa má budúceho roku vybudovať ešte jedno väčšie kúpalisko, a to v blízkosti tohoto*“.⁹² Následne v tomto mestečku „*dokončili budovu poštového úradu za 45.000 Ks, vybudovali obecné chodníky nákladom 90.000 Ks, prestavali Štefánikovo námestie za 35.000 Ks, upravili mestský park za 25.000 Ks, upravili Novú ulicu a cestu vedúcu do Albinova za 54.000 Ks a nákladom 11.000 Ks vybudovali ďalší úsek kanalizácie*“.⁹³

Vyzdobené verejné priestranstvá sa stali miestom upevňovania politiky režimu, pričom pohlavárom z Bratislavy asistovali miestne politické i spoločenské elity. Tak ako Mach navštevoval na konci roku 1940 jedno mestečko za druhým, hovoril k miestnemu, prevažne roľníckemu obyvateľstvu nielen on, ale tiež predstavitelia tamojšej inteligencie. Sabinovský duchovný rečnil v zmysle, že slovenský národný socializmus je „*najvyššou božou spravodlivosťou*“, v Sečovciach ministra privítal prednosta okresného súdu, ktorý vo svojej reči medziiným vyzdvihol, že „*tu v Zemplíne už v roku 1753, teda takmer pred dvesto rokmi, keď slovenský živel tu bol najviac utláčaný, vydávaly sa slovenské modlitebné*

88 SNA, f. Národný súd, A-939, šk. 130, Tnľub 6/47, súdny proces s Matejom Huľkom, krajským poslancom a vládnym povereníkom pre Zemplín. Pozri dobrovzdania Kornela Riavu, bývalého okresného náčelníka v Medzilaborciach a v Bardejove a tiež Františka Repčíka, bývalého okresného náčelníka v Stropkove a Michalovciach.

89 Vládný dekrét o povýšení Michaloviec. Stredisko Zemplína mestom, ref. 13.

90 Príchod jari v znamení priprav investičných prác. In *Gardista*, 8. marca 1941, s. 4; Vládný dekrét o povýšení Michaloviec. Stredisko Zemplína mestom, ref. 13. ŠA Prešov, f. Šarišsko-zemplínska župa – štátobezpečnostné oddelenie, kat. č. 1042, situačná správa za december 1942 vo veci HSLS, HG, HM.

91 Stavby škôl, obytných domov a ciest na celom Slovensku. In *Slovenská sloboda*, 15. októbra 1940, s. 3.

92 Túžba Sečoviec splnená: majú moderné kúpalisko. In *Slovák*, 7. júla 1939, s. 7.

93 V Sečovciach dobre hospodária. In *Slovák*, 6. marca 1942, s. 7.

knihy“, na ostatných miestach Macha podporili „*velitelia gardy, vládni komisári obcí, predsedovia strany a notári*“.⁹⁴ A čo viac, nepísanou, ale trvalou súčasťou „okrášľovania“ východoslovenského vidieka bolo zbavenie sa miestnych Židov. Ulice, námestia a parky, v ktorých sa Židia i Nežidia spolu pred vojnou stretávali, deti sa hrali, dospelí míňali pri ceste do školy či úradu, nám ukazujú, ako bola komunitná spolupatričnosť postupne odmietnutá. O izolácii Židov v oddelených mestských štvrtiach, či dokonca o založení mesta pre Židov vyradených z hospodárskeho života pritom ministerstvo vnútra začalo uvažovať už na jeseň roku 1940.⁹⁵ Dôležitým krokom pri vyčleňovaní Židov zo spoločného priestoru bolo obmedzenie ich vstupu na verejné priestranstvá. Župný úrad v Prešove napríklad v januári 1941, pol roka predtým ako podobná úprava začala platiť pre celé Slovensko, výrazne obmedzil vstup Židov do parkov, kaviarní, sadov a na trhoviská.⁹⁶ Podobné obmedzenia, ktoré sa týkali divadiel, kín, ale tiež reštaurácií, kaviarní, hotelov či ich častí, zakrátko nasledovali.⁹⁷ Židovský kódex z 9. septembra 1941 ostatne predpokladal vydávanie podobných obmedzení a zákazov vstupu, rovnako ako obmedzení „ohľadom bydliska“, kam patrila tiež povinnosť vystáť sa z určitej obce či dokonca okresu.⁹⁸ Podobné nariadenia a vyhlášky mali svoj situačný charakter. Ako písal *Slovák pondelník*, mestečko Sečovce bolo napríklad najprv „*očistené od židovského vplyvu, ktorý mal v rukách všetok obchod. Doteraz bolo zlikvidovaných 143 židovských podnikov a arizovaných 28. V židovských rukách je ešte 6 obchodov*“.⁹⁹ Hospodársky život vraj prekviatal, pretože po „*odstránení Židov z hospodárskeho života, [bolo] len prirodzené, že mnohí naši podnikaví ľudia nezaváhali a dali sa hneď so všetkými svojimi silami do podnikania, aby tak tvorili nové hodnoty pre dobre meno slovenského národa*“.¹⁰⁰ Hlavné ulice boli tu i na iných miestach nielen upravené, ale často tiež premenované po „vodcovi národa“ Andrejovi Hlinkovi, a zároveň „*z uličných bytov tejto ulice sa Židia do 15. mája 1941 vystahovali*“.¹⁰¹ Vyhláškou mi-

94 Plameň dôvery v krajšiu budúcnosť horí v srdciach nášho ľudu. Východné Slovensko víta nadšene ministra vnútra. In *Slovák pondelník*, 2. december 1940, s. 2; Tvárou k východu, ref. 1.

95 KAMENEC, ref. 54, s. 146 – 153.

96 Pozri HUBENÁK, Ladislav. *Rasové zákonodarstvo na Slovensku (1939 – 1945)*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2003. ISBN 978-8-0716-0165-4.

97 K podobným obmedzeniam na úrovni mesta Bratislavy pozri predovšetkým HRADSKÁ, Katarína. *Židovská Bratislava*. Bratislava: Albert Marenčin - Vydavateľstvo PT, 2008, s. 214. ISBN 978-8-0892-1880-6.

98 Nariadenie č. 198/1941 zo dňa 9. septembra 1941 o právnom postavení Židov. In *Slovenský zákonník*, 1941, s. 643 – 682.

99 V Sečovciach dobre hospodária, ref. 93.

100 Veľkovýrobná bielizne v Sečovciach. In *Slovák*, 19. mája 1942, s. 6.

101 SNA, f. Ústredný hospodársky úrad, šk. 36, prez. 4124/41. Hlinkova ulica v Sečovciach, vy-

nisterstva vnútra z apríla 1941 boli z obcí vystáňovaní tiež miestni Rómovia, pričom často sa argumentovalo nedostatočnou hygienou v „cigánskom obydlí“. Tá však bola vyhnaním Rómov na odľahlé miesta len prehĺbená.¹⁰² O dva týždne na to, ako sa Sečovce chválili novými chodníkmi a upraveným parkom, začali zo Šariško-zemplínskej župy deportácie miestneho židovského obyvateľstva. Na začiatku apríla 1942 potom odviezli aj väčšinu Židov zo Sečoviec.¹⁰³ Fyzické rozpoloženie mestečiek a dedín, často s hlavnou ulicou lemujúcou stred obce, napokon umožnilo miestnym z pohodlia ich domovov, niekedy skrytí za záclonami a oblokmi, niekedy stojac priamo na ulici, prizerat' sa odvrátenému svojich židovských susedov. Viacerí svedkovia udalostí si pritom všimli intímny charakter deportácií: nielen viacerých Židov, ale i mnohých tých, ktorí ich nakladali do vozov, totiž poznali po mene.¹⁰⁴

Záver

V literatúre, ale tiež vo verejnej diskusii sa stále môžeme stretnúť s názorom, podľa ktorého bol slovenský štát oázou pokoja a hojnosti. Pokoj mal vychádzať zo skutočnosti, že sa územiu Slovenska až do roku 1944 priame bojové akcie vyhli. Blahobyť sa mal v krajine prejavovať v rôznych formách: hospodárskou konjunktúrou, takmer úplným odstránením nezamestnanosti, odvráteného problému predovšetkým na východe krajiny, potravinovou sebestačnosťou, kultúrnym a vzdelanostným rozmachom či všeobecným rastom životnej úrovne.¹⁰⁵ Lož o dobrom živote v slovenskom štáte dodnes priživujú predovšetkým obhajcovia vtedajšieho režimu, ktorí sa smrť 70 000 Židov snažia vyvážiť tézou o hospodárskom zázraku v krajine. Podľa historika Petra Mulíka napríklad politickým elitám štátu, predstavovaným špičkami HSLŠ, záležalo „na riešení sociálnych problémov“ obyvateľstva.¹⁰⁶ Mulík tvrdí, že režim v duchu pápežskej sociálnej

prázdnenie uličných bytov.

102 Porovnaj HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Po Židoch Cigáni. Svědectví Romů ze Slovenska 1939 – 1945*. Praha: Triáda, 2005, s. 89. ISBN 978-8-0709-0827-3.

103 SPECTOR, Shmuel, Wigoder – GEOFFREY (eds.). *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, zv. II*. Jerusalem; New York: Yad Vashem; New York University Press, 2001, s. 1155.

104 VRZGULOVÁ, ref. 26.

105 K tomu pozri SIVÝ, Rudolf. Slovenský štát nebol oázou blahobytu (rozhovor). In *Aktuality.sk* [online]. 2019 [cit. 2021-08-22]. Dostupné na internete: <https://www.aktuality.sk/clanok/679472/slovaci-sa-vnimaju-ako-obet-slovensky-stat-nebol-oazou-blahobytu-rozhovor/>; KAČALKA, Ľuboslav. *Slovenský štát nebol žiadny ekonomický zázrak*. [cit. 2021-06-22]. Dostupné na internete: <https://www.trend.sk/trend-archiv/slovensky-stat-nebol-ziadny-ekonomicky-zazrak>.

106 MULÍK, Peter. Vplyv katolíckej sociálnej náuky na politiku HSLŠ. In LETZ, Róbert – MULÍK, Peter – BARTLOVÁ, Alena (eds.). *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945*. Martin: Matica slovenská, 2006, s. 258. ISBN 978-8-0709-0827-3..

doktríny riešil „skutočne všetko, čo pracujúci človek najnutnejšie potreboval: uspokojenie jeho nároku na prácu, poskytnutie primeranej mzdy na slušný výživu seba i rodiny; ľudsky dôstojné pracovné prostredie i primerané pracovné podmienky, hygienické a lacné bývanie, všeobecné a odborné vzdelávanie, zabezpečenie v prípade nezavinenej nezamestnanosti, choroby, úrazu, invalidity, smrti a starobné zaopatrenie“.¹⁰⁷ Známy je v tomto smere tiež výrok vtedajšieho arcibiskupa Jána Sokola, ktorý v rozhovore pre spravodajskú televíziu TA3 z konca decembra 2006 uviedol, že si váži prezidenta Tisa, „lebo sa pamätám ako dieťa, my sme boli veľmi chudobní a keď on bol, sme boli teda na úrovni“.¹⁰⁸ Matica slovenská, verejnoprávna kultúrna organizácia a jedna z najstarších kultúrnych a vedeckých ustanovizní v krajine, potom napríklad vo februári 2017 zverejnila asi päťminútové video s názvom „Bez 14. marca 1939 (iný pohľad na Slovenský štát)“, ktoré malo odpovedať na otázku, čo by sa stalo, keby slovenský štát nevznikol. Video pritom začína záberom kamery na dobovú tisíc a dvadsaťkorunovú bankovku, do ktorého vstupuje komentátor s úvodnou vetou, podľa ktorej sa „pri hodnotení rokov 1939 až 1944 [...] opierame len o jednu pravdu, aj keď nepochybniteľnú, o smutný osud našich desať tisícov židovských spoluobčanov“.¹⁰⁹

Historici dnes z viacerých strán rozobrali hospodársku politiku slovenského štátu a ukázali na jeho obmedzený rast do roku 1943, ale tiež podriadenosť nemeckým záujmom.¹¹⁰ Ako to opísal historik Ľudovít Hallon, hospodárska konjunktúra sa síce v prvých rokoch vojny odrazila na rozvoji priemyselnej výroby, infraštruktúry či obchodu, a zvýšeniu zamestnanosti skutočne pomohol odliv pracovných síl do Nemecka, no zahranično-obchodná „výmena s Nemeckom na podklade clearingu, nadhodnotený kurz nemeckej marky voči slovenskej korune a ďalšie mechanizmy nerovnoprávných slovensko-nemeckých hospodárskych vzťahov sa stali hlavnými príčinami vykorisťovania ekonomiky slovenského štátu

107 MULÍK, ref. 106, s. 259.

108 Pozri archivovanú stránku TA3 „Aký bol rok 2006: HOSTIA: Ján Sokol – bratislavsko-trnavský arcibiskup.“ Dostupné na internete: http://web.archive.org/web/20070110044339/http://www.ta3.com/sk/reportaze/19538_kontroverzne-vyroky-arcibiskupa-jana-sokola [cit. 2021-06-10].

109 MIKUŠOVIČ, Dušan. Matica píše alternatívne dejiny, za SNP v nich vďačíme aj Tisovi. In *Denník N* [online]. 2017[cit. 2021-06-22]. Dostupné na internete: <https://dennikn.sk/688176/matica-pise-alternativne-dejiny-za-snp-v-nich-vdacime-aj-tisovi/>

110 Pozri napr. MIČKO, Peter. Vplyv nacistického Nemecka na slovenské hospodárstvo v rokoch 1939-1945. In ŠMIGEL, Michal – MIČKO, Peter (eds.). *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*. Banská Bystrica: Katedra histórie FHV UMB a Ústav vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici, 2005. ISBN 80-8083-147-5; SABOL, Miroslav. Až na dno blahobytu. (Hojnosť alebo chudoba slovenských rodín v Slovenskej republike 1939–1945). In SOKOLOVIČ, Peter (ed.). *Život v Slovenskej republike*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2010, zv. IX, s. 376 – 389. ISBN 978-8-0893-3537-4.

a neúmerného odčerpávania prírodných a materiálnych zdrojov Slovenska“.¹¹¹ V texte som tiež na viacerých miestach odkázala na zásadné práce historikov Ivana Kamenca, Eduarda Nižňanského, Jána Hlavinku či Martiny Fiamovej o tej najtragickejšej súčasti onoho hospodárskeho „zázraku“, a síce okradnutí miestneho židovského obyvateľstva a využitiu koristi na zaistenie lojality miestneho obyvateľstva režimu.

V mojej štúdií predstavený a na Šariško-zemplínskej župe aplikovaný priestorový prístup k štúdiu holokaustu nám umožňuje vidieť prepojenie proti-židovskej a sociálnej politiky režimu. Holokaust skutočne nebol „*monolitickým, unitárnym javom*“, ale mal svoj hlboký situačný rozmer.¹¹² Vstupoval do verejného, ale tiež súkromného priestoru v každom regióne, meste i dedine. Podobu holokaustu formovali nielen centrálni, ale tiež miestni aktéri vrátane väčšinovej spoločnosti. Pozdvihnutie životnej úrovne na východe krajiny, civilizovanie periferie, a to aj formou akcie okrášlenia slovenskej dediny, sa neodohrávalo akosi popri genocíde, bolo jej súčasťou. Pretože tak ako vznikali nové školy, úrady a kúpaliská, ako sa z dedín stávali mestečká vďaka zavedenej kanalizácii a výstavbe chodníkov, tak na rovnakom mieste a v rovnakom čase boli miestni Židia najprv zahnaní na okraj spoločnosti, aby boli neskôr vyhnaní na takmer istú smrť.

DIE TOPOLOGIE DES HOLOCAUSTS IN DER OSTSLOWAKISCHEN LANDSCHAFT

HANA KUBÁTOVÁ

Ich untersuche Ideen und Maßnahmen im Zusammenhang mit der Zivilisierung des ländlichen Raums, wie sie von Hlinkas Slowakischer Volkspartei während des Zweiten Weltkriegs vertreten und umgesetzt wurden. Hierbei konzentrierte ich mich auf die historisch multiethnischen wie multireligiösen Kleinstädte und Dörfer des ehemaligen Kreises Šariš-Zemplín in der Ostslowakei. Während der Transformation des Zusammenlebens von Juden und Nicht-Juden in städtischen Siedlungen immer mehr Aufmerksamkeit gewidmet wird, wurde bisher seltener beleuchtet, wie der Holocaust kleine Städte und Dörfer in der ökonomischen und geografischen Peripherie geprägt hat. Der histo-

111 HALLON, Ľudovít. Hospodárstvo Slovenska v rokoch 1939 – 1945. In FIAMOVÁ, Martina et al. *Slovenská republika 1939 – 1945*, zv. IV. Bratislava: Veda, 2015, s. 291. ISBN 978-80-89396-32-0.

112 Porovnaj STONE, Dan. Holocaust Spaces. In GIACCARIA, Paolo, MINCA, Claudio. (eds.). *Hitler's Geographies: The Spatialities of the Third Reich*. Chicago: University of Chicago Press, 2016, s. 50. ISBN 978-0-2262-7442-3.

risc multiethnische und multireligiöse Kreis Šariš-Zemplín bietet eine einzigartige Gelegenheit, zu untersuchen, wie Koexistenz fernab der Machtzentren zurückgewiesen wurde. Aufbauend auf der mittlerweile zunehmenden Forschung zu den Topographien und Topologien des Holocaust rekonstruiere ich hier, wie Pläne und Programme zur Erhöhung des Lebensstandards in der östlichen Slowakei – einschließlich der Politik der „Pflege des slowakischen Dorfes“ – die weitere Ausgrenzung der dortigen Juden aus dem gemeinsamen sozialen wie physischen Raum beschleunigten. Auf diese Weise wird deutlich, wie die „Verschönerung“ der slowakischen Dörfer auch die „Säuberung“ von den Juden beinhaltete und wie dieser Prozess, obwohl er von oben orchestriert wurde, eine eigene lokale Dynamik besaß. Generell plädiere ich in meiner Arbeit für eine integrierte Sozialgeschichte des Holocaust in der Ostslowakei, die zeigt, wie die soziale und wirtschaftliche „Förderung“ eng mit dem Ausrauben und Ermorden der ortsansässigen Juden verflochten war.

Hana Kubátová, Ph.D.
Fakulta sociálnych vied, Univerzita Karlova
U kříže 8, 158 00 Praha 5-Jinonice
Česká republika
e-mail: hana.kubatova@fsv.cuni.cz